

DOKUMENTI O POČECIMA KMETSTVA U DUBROVNIKU

Josip Lučić

Dok je postojala dubrovačka Republika nije se — koliko se do sada znade — pisalo o agrarno-proizvodnim odnosima, ni o ekonomsko-društvenim odnosima uopće.

Agrarni su se odnosi regulirali po već ustaljenim običajima (*consuetudo*) i propisima sačuvanim u Statutu (sastavljen 1272, sačuvan i izdan sa kasnijim redakcijama i dodacima), zatim u »*Liber omnium reformationum civitatis Ragusii*« (obuhvaća odredbe do 1410. — objelodanio ga Al. Solovjev u izd. SAN), te u neobjavljenim zakonskim zbornicima »*Liber viridis*« (obuhvaća zakone od 1358-1460), »*Liber croceus*« (od 1460-1749, odnosno 1803), u odlukama Velikog i Malog vijeća i Senata (jedan je dio objavljen u *Monumenta ragusina* I-V i dr.). Kako su se u praksi regulirali proizvodni odnosi u agraru i kakvi su bili uvjeti prilikom sklapanja pojedinih agrarnih ugovora daju uvid pojedine notarske isprave, bilo sastavljene u obliku posebne isprave ili kao ugovori uneseni u notarske knjige (npr. *Diversa cancellariae*, *Diversa notariae* i u drugim serijama).¹ Mijenjanje vlasništva posjeda može se pratiti preko serije Testamenta, *Venditiones cancellariae* itd. Mnoge kupoprodaje zabilježene su i u notarskim knjigama.

Bilo je pokušaja da se razni primjeri presuda iz područja agrarnih odnosa srede, da se vidi kako su se rješavali slični sporovi u prošlosti. Sačuvan je »*Indice alfabetico della serie sentenze della cancellaria*« (*Manuali pratici del cancelliere*). Tu su abecednim redom zabilježeni razni pravni pojmovi i običaji koji su se već ustalili u sudstvu. Između ostalog zabilježena su prava obrađivača zemlje i zemljovlasnika da bi se u sporovima mogla donijeti sudska presuda. Tako su npr. definirani pojmovi: *affitto*, *bona conductor*, *introito*, *locazione*, *locator*, *miglioramento*, *villicus*, *possessor*, *villano* itd. Registar se temelji na pravnim normama od

1) Najnoviji pregled arhivskih serija Drž. arhiva u Dubrovniku objavio je V. Foretić, *Arhivist*, 1955, 2 Dodatak IV.

15. st. dalje. Takvih indeksa i registara nije bilo samo iz područja agrarnih odnosa nego i iz pomorstva.^{1a}

Poslije pada Republike počele su izlaziti rasprave o karakteru o agrarno-proizvodnih odnosa na negdašnjem području Republike. To je bilo uvjetovano općom društveno-političkom situacijom u Dalmaciji. Postavljalo se pitanje da li ukinuti naslijeđene proizvodne odnose ili ih modificirati ili ostaviti nepromijenjene. S obzirom na ta tri pitanja možemo autore koji su u 19. i 20. st. obrađivali agrarne odnose u Dubrovniku podijeliti u tri grupe:²

prva u kojoj pisci dokazuju da na području dubrovačke Republike nije bilo feudalnih odnosa, pa prema tome da se nema što mijenjati u odnosima između obrađivača i vlasnika zemlje;

druga, da su postojali klasični oblici feudalnih odnosa;

treća upozorava na specifičnost agrarno-proizvodnih odnosa u Dubrovniku.

Pristalice prvog mišljenja tvrde da dubrovački kmet nije bio privezan uz zemlju; može se uvijek slobodno iseliti; odnos između zemljovlasnika i neposrednog obrađivača regulira se privatno-pravnim ugovorom u obliku zakupa ili napolice; vlastela nemaju jurisdikcije nad svojim kmetovima (Paolo de Bassegli Nale de Gozze, I. Bersa, K. Vojnović i dr.).

Izvjesno je da su neke od ovih postavki tačne. Ne može se ipak tvrdnjama ovih pisaca — od kojih su neki bili čak i dobronamjerni — sakriti izrabljivanje neposrednih obrađivača zemlje koji su samo pod određenim i ustaljenim uvjetima mogli sklapati ugovore da bi mogli obrađivati zemlju i sebe prehranjivali. Ti »privatno-pravni« ugovori zakonski su omogućivali zemljovlasnicima — uglavnom vlasteli — da prisvajaju višak obrađivačeva rada u obliku radnog, naturalnog ili novčanog podavanja. Tokom vremena obrađivači zemlje svojim dugotrajnim podavanjima, uslugama i službama »otkupljivali« su se, pa se moglo prijeći i na makar ograničene agrarne reforme u korist neposrednih proizvođača. To su pristalice ove teze, u svojoj većini, htjele spriječiti. Nije svejedno u kakvim se ekonomsko-društvenim epohama sklapa ugovor između zemljovlasnika

1a) Usp. B. Stulli, *Ordines artis nauticae secundum consuetudinem civitatis Ragusii*, Anali I Hist. inst. Dubrovnik 1952. »Konačno u to vrijeme se već počinju sastavljati i indeksi važnijih sudskih presuda, u kojima se načelne rješidbe citiraju na način kako smo to naprijed navodili. Time se stvaraju priručnici za sudsku praksu s ciljem, da pomognu usklađivanju i usmjerivanju te prakse k odredenoj stalnosti i uniformnosti. Koliko su takve zbirke bile korisne i potrebne, obzirom na praznine u zakonodavstvu, lako je shvatiti, pa je zaista razumljivo što se u naslovu jedne od njih kaže da je izradena »ad magnam utilitatem iurisdicentium«. Ti su indeksi presuda sastavljeni po abecednom principu, te se presude nižu alfabetskim redom, prema pravnim pojmovima i pitanjima, koja rješavaju. Presuda u pomorskim stvarima ima razmjerno dosta, osobito pod naučnicama: *avarea, navis, naulum, patronus, marinaris, asicurare* i dr. U nekim su indeksima presude raspoređene u poglavlja prema materiji, pa su pomorske grupirane pod rubrikom »Interessi dall'arte marittima«. str. 117

2) Pregled historiografije o agrarnim odnosima u dubrovačkoj Republici donio je Dragan Roller, *Agrarnoproizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XVI stoljeća*, Gradja za gospodarsku povijest Hrvatske 5, Zagreb 1957. (kratica: Roller. n. d.) na str. 8-30. Iako pregled nije u svim pojedinostima potpun, iako su se neke rasprave mogle donijeti u nešto boljem razjašnjenju, ipak je pregled dobar i dovoljan da se dobije slika naučnih strujanja i gledanja na taj problem kroz 19. i 20. st. Vrijednost je pregleda što je autor upozorio na do tada nepoznat rukopis Paola de Bassegli Nale de Gozze iz 1820. god. o dubrovačkim agrarnim odnosima.

i obrađivača. Jedan agrarni ugovor po svojim obavezama možda je mogao biti podnosiv u 14. st. ali ne takav isti i u 19. ili 20. st. Opće je poznata činjenica da su pri kraju opstanka Republike zemljovlasnici postavljali sve teže uvjete i zahtjeve obrađivačima zemlje prigodom sklapanja ugovora.

Pristalice pak teze o postojanju feudalnih odnosa tvrde da je dubrovačka vlada imala *dominium directum* nad zemljom, a vlastela kao zemljoposjednici *dominium utile*; da su se odnosi regulirali javno-pravnim odredbama same vlade; da su kmetovi — prema nekim autorima — bili privezani uz zemlju (R. M. Grujić, N. Zv. Bjelovučić, donekle i I. Božić itd).

I ove su teze donekle tačne, ali se ne smiju primjenjivati na čitavo područje i za čitavo vrijeme opstanka Republike. Izgleda prihvatljivo da je dubrovačka vlada prilikom diobe zemlje na Pelješcu i Stonu 1333-1335; dijelu Astoreje 1366; Primorju 1399; Konavlima u 15 st. nastupala kao onaj koji ima *dominium directum*. Dijelila je zemlju, postavljala neka ograničenja u pogledu otuđivanja zemlje, uzgoja kultura, te donosila odredbe (osobito što se tiče Stona i Pelješca) po kojima bi se moglo zaključiti da su seljaci bili vezani uz zemlju. Sve te odredbe skupa uzevši, međjutim, nisu imale, kao što je općenito poznato, trajan karakter i ne može se dalekosežno zaključivati da je to feudalizam u pravom smislu riječi. Vežanost seljaka za zemlju nije bila kasnije zahtijevana javno-pravnim odredbama. Ne znači opet, ako nije bilo klasičnih pravnih oblika koji su, po našem mišljenju, značajni za feudalizam, da nije postojao feudalni način iskorištavanja radne snage u jednom specifičnom obliku.

Mišljenja ovih dviju grupa pisaca neće nam moći poslužiti kao podloga za istraživanje vremena postanka kmetских odnosa u Dubrovniku. Obratit ćemo stoga pažnju na grupu pisaca koja nije priznavala postojanje feudalnih kmetских odnosa zapadno-evropskog tipa u dubrovačkoj Republici, ali koji su ipak uočavali da postoje neki kmetски odnosi značajni za dubrovački teritorij.

Svrha je našeg priloga utvrditi: 1) što se definira kao kmetstvo u Dubrovniku, i 2) kad se počinje javljati?

Posljednji dubrovački kancelar Baro Bettera u svom »Memoaru« generalu T. Milutinoviću 1815. rastumačio je kakvi su izgledali agrarni proizvodni odnosi pri kraju života Republike. Zemljovlasnik (*propriétaire*) bio je dužan sagraditi kmetu (*colon*) kuću za stanovanje. Kmet je za uzvrat bio obavezan raditi 90 radnih dana (*journalées de labour*) godišnje na zemljovlasnikovu imanju. Za to vrijeme zemljovlasnik ga je morao obilno (*abbondamment*) hraniti. Zemljovlasnik je dao kmetu solad zemlje oko kuće (*un solde de terre... autour de sa maison*). Kmet mu je za to davao godišnji poklon (*rédevance*) u obliku jaja, pilića i sl.³ Izvještaj B. Bettere prvo je pismeno svjedočanstvo službene osobe o agraranoproduktivnim odnosima pri kraju života Republike. Iz izvještaja smo samo izvukli ono što se odnosi na kmetstvo.

3) Originalni tekst »Memoara« objelodanio je B. Krizman, Anali I Dubrovnik 1952. O agrarnim odnosima govori se u pogl. X (str. 453-456). Ovdje citirano tumačenje nalazi se na str. 454. Prijevod N. Pušice tog poglavlja donio je Roller n. d. 17-18.

U Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu nalazi se rukopis (MS 86) »Sistema contadinesco nel territorio dell'antico governo di Ragusa« nepoznatog autora. Pisan je — prema godinama unutar spomenutim — poslije 1847. Nije dovršen. Sadržava 5 potpunih poglavlja s komentarom i početak 6. poglavlja. Ima 53 str. Nepoznati autor kaže da je kmet (contadino) onaj koji živi u kući na imanju zemljovlasnika, a zato mora davati određeni broj dana službe (rada). Osim toga dobiva solad zemlje za vrt. Za korištenje tog vrta kmet je dužan davati gospodaru godišnju nadoknadu u prirodi, npr. pilićima, kozlićima, jajima i sl. ili u novcu.⁴

Antonio degl'Ivelliò tiskao je 1873. u Dubrovniku knjigu »Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa«. Po njegovu izlaganju zemljovlasnik je imao dvije vrste zemlje: zemlju koju je obrađivao u vlastitoj režiji zvanu carina, i zemlju, koju je davao seljacima na obrađivanje na polovicu. Iz tih dviju vrsti zemlja razvile su se i dvije vrste proizvodnih odnosa. Ako je zemljovlasnik dao seljaku na svojem imanju kuću za stanovanje, seljak je morao raditi 90 dana na carini. Taj se rad zove služba (servizio ò servitù). Seljak je dobio i solad (zlasticu) zemlje na korištenje za vrt. Za taj vrt davao je godišnje gospodaru poklon u vidu kokoši, jaja, kozlića i sl. kao neku vrstu nadoknade (retribuzione). Takav seljak zove se kmet (contadino). Seljak naprotiv koji obrađuje zemlju s koje daje gospodaru dio ploda zove se polovnik (colono semplicemente tale). Misli da se kmetstvo i polovništvo razvilo u dubrovačkoj Astoreji do 14. st. i odatle se proširilo na Ston i Pelješac poslije njihova stjecanja.^{4a}

U posljednje vrijeme na temelju arhivskog materijala obradio je agrarne odnose u dubrovačkoj Republici Dragan Roller.⁵ Zadržat ćemo se samo na njegovom definiranju kmetstva i vremenu određivanja njegove pojave. MIMOICI ćemo pri tom sve ono što razlaže o ostalim oblicima proizvodnih odnosa u agraru (npr. o kratkoročnim i dugoročnim ugovorima, naturalnoj i novčanoj renti, polovici, obradi na dio ploda itd) kao što smo učinili i kod ostalih autora. Osim toga obratit ćemo pažnju uglavnom na područje Astoreje. Glede definicije kmetstva upire se na jedan agrarni ugovor iz god. 1355. prema kojem zemljovlasnik daje četvorici seljaka kuću za stanovanje i zlasticu svoje zemlje u Mlinima za vrtove. Seljaci su se obavezali da će biti »ljudi« (homines) zemljovlasnika, davati mu godišnje tri poklona i voziti ga od kuće na posjed i natrag kad on to zatraži. Roller zaključuje da je to kmetški ugovor jer: polovnici se obavezuju da će stanovati u kući koju im je dao zemljovlasnik; biti će njegovi »ljudi«, davat će poklone i službu, konkretno voziti ga. To bi prema Rolleru, dakle, bila značajka dubrovačkog kmetstva.

4) »Nel circolo di Ragusa il contadino propriamente detto kmet, cioè quello che gode la casa colonica sulle terre del suo padrone territoriale per cui presta un numero determinato di giornali di servizio, mediante un fisso mantenimento . . . orto . . . per cui deve il contadino prestare . . . al padron un'annua retribuzione in generi in natura, come pollame, capretto, uova, oppure altri prodotti, o danaro. . . « MSS 1-2. — Mogu još nadodati da se u naučnoj biblioteci u Dubrovniku čuva jedan drugi rukopis (MSS, 560) pisan talijanskim jezikom. Teško je čitljiv. Ima 24 str. Autor je anonimn. Raspravlja o agrarnim odnosima s pozicija vlastele.

4a) Ivellio n. d. 11, 13, 13, 27, 106.

5) Roller, n. d. 108.

Međutim, mi smo tačno upoznati na temelju pisanja B. Bettere, Anonimnog rukopisa i Ivellia — a Ivellio je bio sudac praktičar u Dubrovniku i tačno je poznao agrarne prilike i odnose zbog donošenja presuda, — što je dubrovačko kmetstvo, odnosno što su sami Dubrovčani smatrali da se ima shvatiti kao kmetstvo. U definiciji koju je Roller donio ispunjen je samo jedan uvjet kmetskog ugovora: zemljovlasnik daje kuću na svom imanju u kojoj će stanovati seljaci. U krajnjoj liniji i taj uvjet ne bi morao biti značajan, jer su se kuće običavale dati i polovnicima. Izjave seljaka da će biti »ljudi« zemljovlasnika — to bi, prema Rolleru, bio novi momenat i dokaz kmetskog odnosa — nisu uopće ni važne, ni bitne za kmetski odnos u Dubrovniku. »Čovjek« (Homo) bila je jedna kategorija ljudi u Dubrovniku najrazličitijeg društvenog položaja od kneza do kmeta. Nečiji »čovjek« nije morao biti ni njegov, ni tuđi kmet. U većini kmetskih ugovora iz 15. i 16. st. uopće nema te klauzule, a u kasnijim stoljećima iščežava. Treći dio Rollerove definicije da će polovnici davati poklone i službu, samo djelomično spada u definiciju kmetstva. Služba se naime polovnika u njegovu primjeru sastojala u voženju gospodara od kuće do posjeda i natrag. Kmet naprotiv, prema poznatim činjenicama, mora besplatno raditi na zemljovlasničkoj carini, tj. zemlji koju vlasnik obrađuje u vlastitoj režiji, određeni broj dana. Svega toga u navedenom ugovoru nema. Prema tome Rollerova definicija kmetstva nije ispravna i potpuna, i citirani ugovor ne može se smatrati kao kmetski ugovor i njegov uzorak.

Što se tiče vremena pojave kmetstva Roller zaključuje: »... kmetstva na području Astoreje od XIII do polovice XIV st. nije bilo. Oko polovice XIV st. počeli su se razvijati proizvodni odnosi slični kmetskim, ne toliko pod utjecajem odnosa koji su vladali na Pelješcu, koliko promjenom agrarne strukture dubrovačkog područja stjecanjem Pelješca, tj. naglim povećanjem površina zemlje, kojom su raspolagali pojedini vlasnici zemlje; zatim promjenom društvene strukture grada, povećanjem broja zanatlija, trgovaca, pomoraca, opadanjem trgovine robljem i sve većim upošljavanjem nekvalificirane radne snage u samom gradu, čime je, pored opće nestašice radne snage koja je u to vrijeme vladala i drugdje u Evropi i u našim krajevima, počeo da se gubi način obrade zemlje pomoću nadničara. Za obradu carine trebalo je pronaći radnu snagu na drugi način, to se moglo traženjem rabote od kmeta, što je već degl' Ivellio istakao u svom radu, samo je on taj proces stavio već u početak XIII stoljeća.«⁶ Prema Rollerovom dakle izlaganju kmetstvo se pojavljuje uslijed promjene agrarne strukture dubrovačkog područja izazvane stjecanjem Stona i Pelješca s jedne strane, i uslijed promjene društvene strukture grada, u kojem se zapošljava nekvalificirana radna snaga, pa zato nestaje nadničara u poljoprivredi, s druge strane. Međutim u čitavom izlaganju tačno je jedino da se kmetstvo u Astoreji javlja u polovici 14. st., ali ne zbog stjecanja Stona i Pelješca, odnosno promjenom agrarne strukture dubrovačkog područja uvjetovanog tim stjecanjem, nego iz drugih razloga koje ćemo dalje iznijeti.

6) Roller. n. d. 127

Prije kratkog vremena Dušanka Dinić⁷ iznijela je tvrdnju da se uslijed kuge, odnosno poslije pomora od nje javljaju neki karakteristični elementi u agrarnom zakupu slabo poznati ili uopće nepoznati prije pomora da se nastavlja davanje pomoći za obradu zemlje i davanje zemlje za okućnicu, a s time i vezivanje seljaka za zemlju; da iz ovog vremena imamo i karakterističnih čisto kmetских ugovora u kojima su zastupljene sve tri vrste rente. To dokazuje na temelju jednog ugovora od 28. 12. 1356. U tom ugovoru zemljovlasnica daje pet solada zemlje u Zatonu na vječnu obradu petorici kolona, uz to svakom prepušta po jedan solad zemlje za kuću i vrt, i pri tom im daje pomoć od 8 perpera. Svaki će kolon za kuću morati vlasnici plaćati 18 groša i pola gnoja, pored toga davati dva poklona i voziti je šest puta godišnje od Zatona do Dubrovnika.⁸ Dinićeva je dakle unijela novi elemenat u pojavu kmetstva: utjecaj i prolaz kuge 1348. god.

Moram istini za volju upozoriti da davanje seljaku zemlje za okućnicu i kuću nije uopće nepoznato u agrarno-proizvodnim odnosima u Dubrovniku do 1348. odnosno do kuge. Arhivski dokumenti iz kraja 13. i prve pol. 14. st. puni su takvih primjera. Autoričina definicija kmetstva: davanje novčanog iznosa vlasniku kuće — to je prema autorici novčana renta, — zatim davanje poklona — to bi bila naturalna renta, — konačno vožnja gospodara do imanja i natrag — radna renta, — a sve to zbog toga jer stanuju u kući zemljovlasnika i koriste solad zemlje za vrt, daleko je od poznate definicije dubrovačkog kmetstva i nema tako reći dodirnih tačaka. Plaćanje 18 groša za stan, to je obični najam. Ono što smo primjetili za Rollerovu definiciju vrijedi i za ovu.

Što se tiče tvrdnje da je prolaz kuge 1348. god. utjecao na pojavu kmetstva u Dubrovniku prinuđen sam mimo svoje volje i dobronamjerno upozoriti na jednu kronološku činjenicu i upoznati s nekim stvarima.

Na II kongresu historičara održanom 1958. u Zagrebu održao sam referat dana 24. 11. o temi »Agrarni odnosi u srednjem vijeku u Dubrovniku«. U tiskanom »Tezama referata i saopćenja za drugi kongres historičara Jugoslavije, Zagreb, novembar 1958« objelodanjen je résumé tog predavanja. Tu sam između ostalog napisao: »...kmetstvo je u Dubrovniku nastalo od nekoliko faktora koji su u toku razvoja slili se u jednu komponentu, karakterističnu za kmetstvo u Dubrovniku. Takvo kmetstvo javlja se u Dubrovniku u polovici XIV st. u svojoj osnovnoj karakteristici, ne toliko pod utjecajem stjecanja Stona i Pelješca, nego utjecajem drugih, unutrašnjih faktora«. U održanom referatu obrazložio sam te faktore. Pošto sam iznio da su na carini ispočetka radili servi do kraja 13. st, a u početku 14. najamni radnici »laboratores«, istaknuo sam doslovno: »Laboratores kao najamni radnici u toku druge pol. 14. st. nestaju. Vjerojatno ih je strašno prorijedila kuga 1348. god. s jedne strane, a uklapanje u gradsku privredu (Roller) s druge strane. Zemljovlasnici ostaju na taj način bez radne snage. To pitanje postaje osobito akutno kad je poslije prolaza kuge zavladala glad. Trebalo je zemlju pošto poto obraditi. Zemljovlasnici će sad nastojati neke od najamnih radnika, a neke iz redova

⁷ Utjecaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu V (1960), 11-33.

⁸ D. Dinić, n. d. 16-17

sitnih zakupaca ekonomski privezati uz svoja imanja. Daju im zemlju za okućnicu i kuću, a negdje i samu kuću uz obavezu da rade besplatno na carini. Obradivači zemlje koji prime zemlju za okućnicu i kuću, a za uzvrat obrađuju besplatno zemljovlasničku carinu, prema dubrovačkom pravu, zovu se kmetovi. Taj novi odnos u agraru javlja se izrazitije u polovici 14. st. 10. 1. 1355. Mate Ribica daje Stijepu i Ljuboju Bratanoviću dva solda svoga vinograda, zemlje i vrta »in perpetuum«. Oni su dužni »laborare... per octo septimanas sine precio omni anno vineas ad voluntatem dicti Mathe et teneantur michi dare omni anno duo ensenia«. Dvije godine kasnije isti zemljovlasnik daje drugom obrađivaču »soldum unum de terra pro orto et capana pro quo mihi teneatur laborare duas ebdomas in anno« i davati mu darove... Toj promjeni prethodio je dugi proces pripremanja. Još u zadnjoj četvrti 13. st. pa kroz čitavo 14. st. zabilježeni su slučajevi da zemljovlasnik daje zakupniku komad zemlje »pro orto et capanna«, a za uzvrat morao je vršiti razne lične usluge: da ga besplatno vozi ili radi neke poslove, da mu daje za uzvrat novac ili darove, ali nigdje se nije zahtijevao besplatni rad takvog zakupnika na carini. Tu kvalitetnu promjenu izazvala je s jedne strane, kako sam spomenuo, nestašica radne snage poslije kuge i razvoj obrta u gradu, kamo je preživjela slobodna radna snaga našla uhljebljenje — ali ne sva«. Referat nisam tiskao dosada iz jedinog razloga što nisam imao dovoljno vremena da ga priredim za tisak. Tačnost, međutim, njegova sadržaja mogu posvjedočiti svi koji su referat slušali i o njemu diskutirali.

Nije uvijek važno pitanje prioriteta. Ja neću ulaziti u to da li je drugarica Dinićeva doznala posredno ili neposredno za moju tvrdnju o utjecaju kuge na pojavu kmetstva, ili je sama došla do tog rezultata usporo s mojim istraživanjima ili poslije mene. Sve to, naime, na kraju krajeva nije bitno i nije vrijedno o tome raspravljati. Važno je da su dvije ili tri osobe došle do istog ili sličnog rezultata: da je kuga, između ostalih razloga, utjecala na formiranje kmetstva u Dubrovniku: i da se ono javlja u polovici 14. st. To tezi daje jaču čvrstoću.

Druga je stvar, međutim, u svemu tom bitna: ni Roller, ni Dinićeva nisu za svoju postavku da se kmetstvo u Dubrovniku javlja u polovici 14. st. donijeli ni jedan dokumenat kmetskog karaktera kojim bi mogli to potvrditi. Njihovi dokumenti ne mogu to dokazati. Oni po svojem sadržaju, kao što smo dokazali, nisu kmetски ugovori. Morala bi prema tome pasti i sama njihova kronologija pojave kmetstva, budući da je ona vezana uz te dokumente. Njihova tvrdnja nema stvarne argumentacije i podloge. Kako je ipak tačno da kmetstvo počinje izrazitije u Dubrovniku u polovici 14. st., prinuđeni smo objelodaniti druge dokumente, prave kmetские ugovore iz dubrovačke Astoreje koji se javljaju u to vrijeme.

U dok. br. 1 — tiskanom kao Dodatak ovom prilogu — od 10. 1. 1355, koji je već djelomično citiran u izvrtku iz referata, stoji da zemljovlasnik Matija Ribica daje 2 solda svojeg vinograda i zemlje u Lozici Stjepoju i Ljuboju Bratanoviću iz Zatona pod uvjetom da njemu i njegovim nasljednicima svake godine osam sedmica besplatno obrađuju (laborare) njegove vinograde. Osim toga dužni su mu godišnje dati 1/4 gnoja, a ostale 3/4 moraju mu prodati. Obavezni su mu još dati dva poklona (ensenia).

U dokumentu imamo bitni elemenat kmetstva: dati obrađivaču komad zemlje, a za uzvrat tražiti besplatan rad na carini i poklone. U dokumentu se ne spominje davanje kuće i stanovanje u njoj. Međutim obrađivači su iz Zatonu, gdje su vjerojatno imali svoju vlastitu kuću.

U drugom dokumentu od 7. 2. 1357. isti Matija Ribica daje 6 solada zemlje u Lozici Raku, zetu Pobrata Cota iz Lozice, pod uvjetom da nasadi godišnje sold zemlje dok ne bude nasadeno svih šest solada. Obradivač će dobiti u ime pomoći i dara 10 perpera. Ukoliko mu zemljovlasnik pozajmi novac, vjerovat će se riječi kreditora. Obradivač dobiva sold zemlje za vrt i kućicu (soldum unum de terra pro orto et capanna). Za uzvrat je dužan raditi (laborare) dvije sedmice godišnje i davati dva poklona (pro quo mihi teneatur laborare duas ebdomadas in anno et aducere duo exena). Dokumentat je pravi kmetijski ugovor, jer ispunjava uvjete za to potrebne: davanje zemlje za vrt i kuću, za uzvrat traženje rada i darova.

U dok. 3 Stijepo Ribica daje 15. 6. 1382. sold svoje zemlje Radoslavu Brajkoviću za kuću i vrt, pod uvjetom da Radoslav radi 12 dana na imanjima Stjepkovim kamo ga ovaj pošalje (laborare in suis possessionibus ubi dictus Stiepchus uoluerit pro dicta concessione diebus XII quolibet anno). Osim toga davat će Radoslav dva poklona i ostale počasti. Dokumentat također sadržava u sebi sve poznate elemente kmetskog ugovora.⁹

Iz navedenih dokumenata vidi se da kmetovi ispočetka nisu imali precizno određen broj dana koliko moraju rabotati. U prvom dokumentu osam sedmica, u drugom dvije sedmice, u trećem 12 dana. U kasnijim stoljećima broj dana rabote bio je jasno utvrđen. U početku 18. st. (tačnije 1713. god.) iznosio je 75 dana, a u 19. st. 90 dana.¹⁰

Sva tri dokumenta koja objelodanjujemo odnose se na područje Astarteje, tj. prvobitnog područja dubrovačke komune. Astarteja je tada obuhvaćala Župu, Šumet, Brgat, Rijeku, Zaton, Gruž i okolicu grada. Budući da se smatra da na otocima Koločepu, Lopudu, Šipanu, Lastovu — prema sadašnjem stanju nauke — nije bilo kmetstva¹¹, a područja Konavala, Primorja, Stona i Pelješca naknadno su stečena u toku 14. i 15. st., možemo s pravom agrarne odnose u Astarteji proglasiti izrazito dubrovačkim odnosima u agraru. Najznačajniji dosadašnji istraživači agrarnih odnosa u dubrovačkoj Republici (Ivellio, Roller) istraživali su ih najprije u Astarteji. Rezultate i zaključke dobivene na tom području uspoređivali su sa ostalim teritorijalnim dijelovima Republike. Zbog toga i mi smatramo da se agrarno-proizvodni odnosi u Astarteji — a tako isto i na tzv. elafitskim otocima, jer su i oni veoma rano pod Dubrovnikom — mogu smatrati uzorkom, prototipom agrarnih odnosa u Dubrovniku. Ti odnosi mogu biti i mjerilo koliko agrarnoproduktivni odnosi u ostalim područjima Republike imaju izrazito dubrovački karakter, a koliko je ostalo utjecaja prijašnjeg, starijeg ekonomsko-društvenog uređenja i ko-

9) Regest ovog trećeg dokumenta pronašao sam u ostavštini pok. Peterkovića u Arhivu Historijskog instituta SAN, Beograd. S originalom u Drž. arhivu u Dubrovniku kolacionirao mi ga je prof. Zdravko Sundeć.

10) Ivellio, n. d. 64-69.

11) Ivellio, n. d. 21. — Roller, n. d. 159, 165. — Mi se zasad ograđujemo od tih tvrdnji. Po našem, naime, mišljenju postojalo je kmetstvo i na otocima osobito elafitskim. Tu postavku bez sumnje dokazuju dokumenti koje je Roller objelodanio u n. d. na str. 157.

liko je pridošlo utjecaja sa strane. Uostalom poznato je i u nauci je prihvaćeno da su u različitim područjima dubrovačke Republike postojali različiti agrarno-proizvodni odnosi.¹²

Roller ne donosi nijedan ovakav kmetski ugovor iz 14. st. sa područja Astoreje, tog najstarijeg teritorija dubrovačke Republike. Njemu su oni poznati tek u 15. st. Donosi npr. dokumenat od 27. 1. 1434. prema kojem je jedan obrađivač morao raditi svake godine zemljovlasniku (ne piše koliko dana) jer je dobio zemljište za kuću i vrt.¹³ Prema drugom dokumentu od 26. 9. 1463. obrađivač je morao zbog istog razloga besplatno vršiti razne službe (rabotu) (ire ad servitia... sine aliqua solutione). Neki put su kmetovi bili plaćeni za svoj rad na carini¹⁴ (to se uostalom događalo i u kasnijim stoljećima). Dana 5. 4. 1432. jedan komad zemlje lokrumskog samostana u Šumetu bio je opterećen sa šest dana robote (sex diebus laborativis).¹⁵

Prema tome elementi kmetskih agrarnih odnosa javljaju se u notarskim ugovorima u Dubrovniku u svojem bitnom obliku u pol. XIV st. Nisu, doduše, bili brojni još ni u XV st. Svi kasniji kmetski ugovori sadržavat će bitne oznake kmetstva: davanje zemlje za kuću i okućnicu, kasnije već gotovu kuću, za uzvrat obrađivač mora raditi na carini. To se kao sastavni i bitni dio kmetskog ugovora javlja u ovom vremenu.

---

12) B. Stulli, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3 sub voce: Dubrovnik.

13) Roller, n. d. 117.

14) Roller, n. d. 120.

15) Roller, n. d. 122.

DODATAK

Dokumenat br. 1

10. 1. 1355. Ego quidem Mathe de Ribica confiteor quod duos soldos vinee et terre mee et orti positi in Losica, qui soldi duo confinant ex parte leuantis cum Bogoe Stepanich, ex parte ponentis cum Bogdano et cum me dicto Mathe, et ex parte austri et montis cum me dicto Mathe, dedi et locaui in perpetuum Stepoe et Liuboe Bratanouich de Malfo, quos, soldos quatuor (!) tenuit dictus Bratan pater ipsorum cum hoc pacto, quod ipsi et heredes eorum teneantur laborare michi Mathe et meis heredibus per octo septimanas sine pretio omni anno vineas meas ad uoluntatem meam dicti Mathe et meorum heredum in perpetuum, teneantur dare michi et meis heredibus quartam partem de emata tota annuatim et quod ipsi et sui heredes non possent vendere allis personis tres partes suas ematis nisi michi et meis heredibus... (nečitko)... illam emere. Et quilibet dictorum rusticorum teneatur michi dare omni anno et meis heredibus duo ensenia, unum in Natiuitate et aliud in Pascate perpetuo. Et si aliquis predictorum fratrum furaretur aliquid michi Mathe uel heredibus meis credatur et stetur simplici uerbo meo et meorum heredum sine sacramento uel alia probatione. Et nos predicti Stepoe et Liuboe fratres omnibus predictis consentimus et de hoc fieri debentur tres carte similes cuiusdem fratri una et michi alia secunda. Et Petrus de Ragnina iudex, et Frane de Bodacia testis. Div. Not. 7,82'

Dokumenat br. 2

7. 2. 1357. Ego quidem Mathias de Ribica confiteor quod sex soldos de terra mea posita in Losica, qui soldi sex confinant ex parte leuantis cum terris meis, et ex parte ponentis et pelagi cum terris meis, et ex parte tramontane cum monte, cum omnibus suis iuribus et pertinenciis dedi et locaui Rachi genero de Pobrata Coto de Losica usque in quartam generatitorem incipiendo ab eo, tali uero pacto, quod ipse teneat pastinare omni anno de dicta tera unum soldum vinee usque quando fuerint pastinati dicti soldi sex de terra, et ego teneor sibi dare pro adiutorio et pro dono cuiuslibet soldi quem pastinauerit ypperperos X, et totum mutuuum quid facerem ei credatur michi sine sacramento uel alia probatione, et si non pastinaret omni anno ut dictum est cadat mihi ypp. X Et teneatur laborare, putare et actare omni anno secundum consuetudinem et statutum Ragusii et repastinare et replantare ubi et quociens necesse fuerit. Et si non obseruauerit omnia uel fallitur in aliquod perdat partem suam tam vini, quam aliorum fructuum illius anni quo contrafaceret, et dedi sibi soldum unum de terra pro orto et capanna pro quo mihi teneatur laborare duas ebdomas in anno et aducere duo exena omni anno qualibet uice unam gallinam et unam fogaciam. Et ego Rachi omnibus predictis consentio Et ser Nicola de Grede iudex et ser Vita de Ceria testis. Div. Not. 7, 129

Dokumenat br. 3

15. 6. 1382. Stiepchus de Ripica facit manifestum, quod ipse dat, cedit et concedit Radoslauo Braychouich in quadam sua possessione scilicet dicti Stiepchi terrarum quam habet in Losica tantum tereni quod sit sufficiens pro domo sufficienti sue habitationis et pro uno orto, scilicet: soldum unum, his pactis et conuentionibus: scilicet quod dictus Radeslauus teneatur dicto Stiepcho laborare in suis possessionibus ubi dictus Stiepchus uoluerit pro dicta concessione diebus XII quolibet anno, et teneatur dare eidem Stiepcho duo ensenia singulis annis secundum quod faciunt alii homines dicti Stiepchi. in dicto loco et facere alias honorantias prout faciunt alii homines dicti Stiepchi. Renuntiando... Et dictus Stiepchus tenetur donare ypperperos quinque, quos dictus Radoslauus confitetur habuisse et recepisse a dicto Stiepcho. Et alios quinque promixit muturare animo rehabendi.

Div. Canc. 25, 110